

כתבי־יד והכנות לדפוס בבית האלמנה והאחים ראם

(המשך)

ב

תלמוד בבלי

בשנת תרל"ט יזם 'שפ"ן הסופר' את הדפסת הש"ס עם הוספות — מפעל שהיה לגולת הכותרת של ספרי דפוס ראם. על הלבטים שקדמו לקבלת החלטת הביצוע מספר שפ"ן ב"לתולדות...". (פרק כב), סיכמו של המבצע ניתן ב"אחרית דבר" לש"ס זה¹, ועוד פרטים ניתן להוסיף עפ"י מכתבי המדפיסים אל ר' שלמה בובר בשנת 1879.

לדברי שפ"ן נפלה ההחלטה הסופית על ביצוע הדפסת הש"ס עם ההוספות אחר פרסום הפרוספקט "קול רם" בשנת תר"מ², ברם כבר בשנת תרל"ט (מכתב מ-22.1.79) מודיעים המדפיסים לבובר: "אנחנו הננו נכונים להוציא לאור בדפוסנו בעז"ה ש"ס גדול... וברצוננו להוסיף אליו עוד הוספות ומעלות רבות". במכתב זה — כבשאר המכתבים מאותה שנה — שוררת רוח ההססנות ופחד ההסתכנות המסחרית הכרוכה בביצוע מפעל רב היקף שכזה, והמוטו לתקופה זו מתבטא במשפט: "את הש"ס נאבה למכור בזול מאד, למען יהי שוה לכל נפש", מגיע שהינתה את המדפיסים בתקופה זו לכיוון של הגבלת ההוספות. באותו מכתב שומעים אנו על הרעיון לספח את הירושלמי לכל מסכת — רעיון שנזנח קודם למעשה ההדפסה³.

במכתב תשובתו⁴ ייעצם בובר להדפיס את פירושו של רבינו־חננאל שהעתקתו — מכ"י רומי — נמצאת בבהמ"ד לרבנים בברלין, אך המדפיסים מיאנו בשלב זה באותו פירוש שענדוהו אח"כ עטרה לראשם⁵, וטענו: "לדעתנו אין לספח אל הש"ס מפרשים חדשים, כי רק הגהות והערות. וע"כ גם פ"י ר' חננאל לא יבוא בו, בשגם כבר הובאו רבים מדבריו בתוס', והעם אינם נוהים אחריו כאשר הורנו הנסיון מהתלק מפירושו שנדפס". או: "פ"י רבנו־חננאל על מסכת פסחים לא נמצאו בו חדשות". ולא רק דעת־הקהל אינה נוטה אחר פירוש זה, אלא גם גדולים וטובים: "רבים

1 נדפס בסוף הכרך האחרון של הש"ס, חזר ונדפס ב"מאמר על הדפסת התלמוד" שבהוצאת מוסד הרב קוק (ירושלים, תשי"ב).

2 "לתולדות...". פרק כב.

3 לא מצאתי עותק מהפרסום "קול רם" הנ"ל (הרשום אצל פרידברג בבעק"ס) ואיני יודע האם רעיון צירוף הירושלמי הובא גם לידיעת הציבור.

4 טיוטת מכתבו זה נמצאת בארכיונו.

5 "לתולדות...". שם. וב"אחרית דבר" (ושם, שלרשותם עמדו העתקה הנ"ל והעתקות נוספות).

מגאוני ארצנו יאמרו כי לא תמצאנה הרבה חודשות בפירושי הראשונים (כמו ר"ח ורגמ"ה) ולדעתם תמעט התועלת בהוספות כאלה, ויאמרו כי טוב לבקש פי' אחד מהאחרונים (הקדמונים) כמו פי' הר"ן או הרמב"ן. אבל אם לא ירבה כמותם לא נמנע מלהוציאם לאור, ואם לא על הדף ונוציאם מאחרי כל מסכת". לבסוף נשתכנעו במעלת פירוש הר"ח והתעניינו בהעתקת הד"ר ברלינר: "לא נדע אם העתיק הד"ר ברלינר את כל הפי' ר"ח ורגמ"ה, או רק חלק מהם? ואנחנו התחלטנו להוסיף הפירושים ההם להש"ס, אבל צר לנו כי לא יתפשטו על כל הש"ס".

עוד היו המדפיסים חוככים בדעתם אודות "פי' הר"ג [רבנו גרשם] ור"ב אולי כדאי להוסיפם אבל לא נוכל לדעת כמותם אם לא ירבה מאד"; או נסיון להוסיף "על הדף איזה פירוש מקדמון אחד... ועלה בדעתנו לשום עין על הר"ן על כל חודשיו שנדפסו ושבכ"י, כי אמנם הוא רצוי לכל הלומדים, ואין כמוהו מפרש משפיק, וכראשון וקדמון הוא בעיני העם, או לבתור בפי' הרמב"ן, או למלאות באחד התסר בשני. אולם לא נדע למצוא החודשים אשר עוד בכ"י, ועיקר תועלת ההוספה הלא תהיה בהוצאת החלקים שבכ"י, כי הנדפסים הלא כבר זכו ליהנות מאורם".

נודע להם כי בירושלים נמצא כ"י שיטה־מקובצת על קדשים, שלם יותר מכה"י שקנה [עקיבא] שלוינגר בווינה, אך אינם מתעניינים ברכישתו, כי מפאת כמותו הרבה לא יוכלו לעמוד בהחלטתם להויל את הש"ס ככל האפשרי ויקשה עליהם לעמוד בהתחרות עם שאר המדפיסים "ובכלל לא נוכל לתת ידנו להו"ל עם הש"ס מפרשים כהש"מ כי אלו דברים שאין להם שיעור, כי הלא גם הריטב"א וגם הרשב"א וכדומה" יצטרכו להדפיסם, "ואם נוסיף הלא טוב להוסיף פי' קדמון שהוא בכ"י, וקצר". למעשה רכשו המדפיסים את כה"י מר' אברהם איזנשטיין מירושלים (בהשתדלותו של ר' יעקב ספיר), הוא מן הדברים שנשתבחו בו במקום — ככתוב ב"אתרית דבר".

המדפיסים גם לא נלהבו לבוא בדברים עם ר' שניאור זלמן שניאורסון [שזב"י] מירושלים אודות רכישת כה"י שברשותו, היות "ולע"ע עודנו עומדים על דעתנו הראשונה לבלי העמיס על הש"ס מפרשים וחודשים, רק הגהות והערות קצרות" (ובכל זאת קנו ממנו לפחות שני כ"י, ראה הע' 10 ולהלן בפרק על השלחן־ערוך).

במענה לשאלתם של המדפיסים השיבם ר"ש בובר כי ספר ההשלמה [לרבנו משלם — השלמות הלכות הרי"ף"] נמצא ברומי⁶, והמה בקשותו להתעניין שם "כמות ספר ההשלמה מה הוא, ואיזה הלכות יכלול, והיה אם לא ירבה כמותו מאד ונבקשו אז [את המעתיק אשר לו ברומי] להעתיקו לנו". למעשה לא נדפס ספר ההשלמה בהוצאת ראם — מלבד החלק ליבמות שצורף לש"ס כ"תוספות חד מקמאי"⁷.

במכתביהם אל בובר מספרים המדפיסים כי באו בדברים עם הרב נתן פרידמן מסדיגורא אודות כה"י שברשותו — ולא נענו, בקשו מעתיקים בפארמא להעתקת כ"י בית־הבחירה מהמאירי — ולא מצאו, ניסו לקבל מבנו של המדפיס ר"י מענקיש

6 מכ"י זה (ומכ"י המבורג — שנדפס בחלקו ע"י ר"מ שחור ור"ח בראדי, ברלין תרנ"ג) הדפיס הרב מ"י בלוי את ספר ההשלמה, ג. י. תשכ"ד — תשכ"ו. כה"י לסדר נזיקין היה בספריית הברון גינבורג בפריז, ונדפס ע"י הרב יהודה לובעצקי (פאריש תרמ"ה — וארשא תרס"ח).

7 ראה הקדמת המו"ל לספר ההשלמה ליבמות, ת"א תשכ"ה.

מלמברג את ההגהות שבש"ס שלהם — וכנראה שגם זה לא עלה בידם. אך לעתים גם בשורות טובות בפיהם: "קנינו באמשטרדם הש"ס של רבינו יעב"ץ עם הגהותיו ותקוניו הרבים... ויש בו ברכה רבה" (ש"ס זה נזכר באחרית דבר לש"ס, ותואר אצל יואל מס' 25).

בארכיונו של בובר נמצא גם מכתב מאת ר' מרדכי פלונגיאן — מראשי המגיהים בדפוס ראם — ובו שואל הוא את בובר האם יש באמתחתו הערות לתלמוד, נוסף על ההערות שפרסם במאמרו לקט השכחה (הנדפס באוצר חכמה), ובאם כן ידבר על לב המדפיסים שיצרפון לש"ס אשר בלבם להדפיסו (המכתב מיום כ"ו טבת תרל"ט).

נראה שבובר בקשם לצרף את הגהותיו של "ר' פנחס חיים" [?], והמדפיסים השיבוהו כי "כבר רבו ההגהות מגאוני זמננו כפל כפלים מהמקום אשר אמרנו להאציל להם, ונוכרת לזרות הלאה גם מהקודמים לרפ"ח הג"ל". בגמר ההדפסה התחרטו המדפיסים גם על אותם 'גאוני הזמן' שהצליחו להכנס להדפסה, וכפי שכתב שפ"ן לבובר בשעת הכנת הירושלמי לדפוס (גיסן תרמ"ה): "מגאוני זמננו לא נקבל כל הוספה מאום עליו, בשכבר למדנו הנסיון להתנחם ע"ז בהוספתנו כזאת בתלמוד בבלי".

בחבילת כה"י שלפנינו מצויים ארבעה פריטים שרק אחד מהם שימש להדפסת הש"ס, והוא התשוב שבהם: "שיטת ריב"ב [ר' יהודה בר ברכיה] לאלפס מס' ברכות" (8° 5728); כ"י ישן מהמאה הי"ד שלדברי שפ"ן ב'אחרית דבר' בא מספירת שו"ת" (ביליץ, שלזיה). כיום הוא כנראה כה"י היחידי בעולם מפירוש הריב"ב. אך כה"י שהיה ברשות המדפיסים הכיל את הפירוש לשבע מסכתות נוספות.

בשני כ"י אחרים מצויים סימני עריכה והתקנה לדפוס, אך שניהם לא נדפסו; האחד (8° 5735) הוא העתקה מהגהות ר' עקיבא איגר על האלפס שלו (דפוס אמשטרדם ת"צ) שהגיע למדפיסים בשנת תרס"ז מר' יצחק זאב הכהן מאשקוויטש ממרמורוש⁸, והשני (8° 5732) הגהות על מסכת ברכות ששלח להם בשנת תר"מ הרב שמעון הורביץ מלייפציג.

כ"י נוסף הוא העתקה מחידושים אנונימיים (ממחבר מאוחר) למסכת ביצה (8° 5902).

באוסף הקטעים הנדפסים (4° 362) מונחים "חידושי כתובות להרב נמוקי יוסף" שנתלשו מהר"ף דפוס מענקיש (למברג) תרכ"ג⁹, בכותרתו נוספה שורה בכתב ידו של שפ"ן: "נדפס ע"פ כ"י משנת ר' לאלף הששי"¹⁰, ובתחתית הדף: "נוסחאות הכ"י" — ותו לא. למעשה לא נדפס פירוש זה כלל בש"ס ראם.

8 הרב צ"י לייטנר הדפיס הערות אלו ב'תשובות חדשות לרבינו עקיבא איגר', ירושלים, תשל"ח.

9 ר' שמואל אשכנזי ז"ה את המהדורה, והוא גם העירני כי עובדת הדפסת הנמוקי-יוסף בש"ס זה נעלמה מפריימן (ברשימת המפרשים בספר היוכל לגינצבורג, עמ' שמב), מהרב כשר בספרו "שרי האלף", ומהרב בלוי שהדפיס את הנמוקי לכתובות בסוף הנימוקי למסכתות מגילה ופסחים (ג. י. תש"כ).

10 לדברי המדפיסים ב'אחרית דבר' נרכש כה"י מר' שניאור זלמן שניאורסון [שזבני] מירושלים. כיום נמצא כ"י זה בספריית טיבינגן בגרמניה — ראה בהקדמה לנמוקי על מגילה ופסחים (ג. י. תש"כ) ובהקדמה לנמוקי לגטין (ירושלים תשכ"ג).

מ ק ר א

חיבה יתירה, נדעזה מספרית דפוס ראם לכ"י של מפרשי התנ"ך; ברשימתו של יואל מתוארים שמונה עשר כ"י הקשורים במקרא ובמפרשיו, שנעתקו — ומסתבר שבמישרין עבור בית הדפוס — מספריות ברחבי תבל: פריז, אוקספורד, מינכן, בודליאנה, שזח"ה (ביעליץ) ואנג'ליקה — רומא. כמו"כ רכשו בעלי הדפוס כ"י מקוריים ועתיקים (ראה אצל יואל מס' 11, ו-18 שנרשם בו: "מכור הוא לנו מאת ד"ר ברלינר").

להשתדלותם באיסוף כ"י אלו יש לנו דוגמה נאה במכתבו של הרב אליהו חזן מטריי-פולי (י"ב תשרי תרמ"ג) הנכתב אל ר' שלמה בובר: "... אודות הכ"י על תנ"ך אשר אדוני שאל בשם האחים ראם, הגה ציויתי לאחד מתלמידי לבקר — אחר התג בע"ה — בגנוי הישיבות, ואם ימצא דבר עתיק אודיעהו. כעת הביאו לפני פ"י תהלים קדמון בלשון ערבי, ומיתסים אותו להגאון ר' סעדיא ז"ל. אם יש להם תפץ בו יודיעני, וגם אפשר להעתיקו בלה"ק אם יחפצו".

נראה שבאותו פרק זמן החלה להתרקם בדפוס ראם תכנית הדפסת 'מקראות גדולות' עם הוספות נכבדות מכ"י; בייט אלול תרמ"ב מפרטים המדפיסים לר"ש בובר את תשעת כה"י המיועדים להדפס במקראות-גדולות, וארבעה מהם אינם מופיעים ברשימתו של יואל ולא בכרך כה"י דלהלן: הרלב"ג לדניאל, ר"י קרא ור' שמריה האקריטי לשיר-השירים ור' יצחק הכהן לאסתר. ובאותה הודמנות מביעים את רצונם בפירוש הרד"ק על התורה הנמצא בפרמא, מחפשים קשרים עם ד"ר נייבויער ומתעניינים לדעת האם ד"ר ברלינר הגיה את פירוש רש"י לנ"ך כשם שעשה לפירוש התורה.

באותו מכתב, אחר פירוט כה"י הג"ל, מתייחסים הם לכ"י רומי שבובר הסב את תשומת לבם אליו: "ויואל גא אדוננו לשאול מראש פן הפ"י הנמצא ברומי על דע"נ וד"ה [דניאל עזרא נחמיה ודברי-הימים] הנהו אחד מהג"ל... ואולי הפ"י שברומי הג"ל הנהו ג"כ מקדמון אחד שלא מהנזכרים לעיל ויצוה גא להעתיק גם אותו, וטוב אולי לצוותו לשלוח מראש העתקת איזה עלים למבתן". כעבור כמה חדשים שלח להם בובר דוגמא מכה"י הג"ל, והמדפיסים השיבוהו (כ"ה כסלו תרמ"ג): "נתכבדנו במכתבו הנכבד מיום כ' כסלו עם עלי הדוגמא מהפ"י לדניאל ע"ג וד"ה... והנה לפ"ד אין הפ"י ההוא ממין הפירושים שנאספם אל המקראות, כי עקרו דרשות חז"ל". ועוד במכתבם זה (אולי בהתייחסות למענהו הג"ל של הרב חזן): "מה טוב ה"י לוא מצאנו מעתיק נאמן ומומחה להעתיק פ"י ר' סעדיא גאון ז"ל לתהלים — מלשון ערבית! אולי ידע אדוננו חכם מומחה הראוי לזה?"

במכתב מחודש שבט תרמ"ד כותבים המדפיסים את תוכניתם "להו"ל כל הספרים היסודיים לכל התורה כלה", ובמסגרת זו את ה"תורה שבכתב נאבה להוציא לאור בתור מקראות גדולות, אשר כבר הכננו א"ע [את עצמנו] להדפסתם עם הרבה הוספות כתבי יד קדמוני המפרשים, כידוע לאדוננו, ואלה נו"ל בתבנית הש"ס שלנו".

בשנת תרמ"ו (13.10.85) כותב שפ"ן ליל"ג (בתיק מכתבי ראם אשר בארכיונו; 4761) "אדוניי המדפיסים — אחרי אשר כלו מלאכתם בהדפסת הש"ס והאלפס אשר עיפו בה מאד — החליטו לשבות מכל הדפסה חדשה כשנה תמימה וישלחו את המסדרים והמגיהים לנפשם, עד כלות ימי המנוחה" וכעבור למעלה משנה

(23.7.87): "לע"ע טרם שבנו להר"ל ספרים חדשים על חשבוננו, מלבד מקראות גדולות עם פירושים ממבטרי הפשטנים והמדקדקים, אותם נחל להר"ל בעוד איזה חדשים בעז"ה, ומפני ההדפסה הגדולה והכבדה הזאת הננו מוכרחים לדחות כל שארי הדפסות חדשות".

חלפה שנה נוספת, ובשלהי תרמ"ח (21.7.88) כותב שפ"ן לר"ש בובר: "...את הפירוש על איוב מהר" שמואל בה"ר נסים מסנות הפצם [של "המדפיסים ה' ראם"] מאד לאספו אל המקראות אשר יכינו א"ע [=את עצמם] להר"ל עם פירושים רבים מכ"י"¹.

לשנה הבאה (29.5.89) נזכר שוב ענין ההדפסה במכתב אל בובר, ואנו לומדים ממנו כי התכנית "עדיין" על הפרק: "...בגליון נ' 19 מהצפירה...ראינו כי יש ת"י כת"ר "ספר התגין" יא ונבקשה נא מאת אדונינו לצוות להעתיק אותו למענינו... כי עוד לא אבדנו תקותינו להוציא לאור את המקראות גדולות ברצות ד' דרכינו, וכבר מוכנים אתנו כ"י שונים לדבר הזה, אשר נוציאנו א"ה מכת אל הפרעל".

חלפה שנה ויותר, והתכנית נדחתה "לכשיריב" (מכתב שפ"ן לבובר, 29.3.90): "הכ"י על תנ"ך שאספנום וקבצנום מיועדים המה לתוצאת מקראות גדולות אשר נקווה להוציאם לאור לכשיריב ד' את גבולנו, אבל לא נוציאם אחד אחד". באותו מכתב מתענינים המדפיסים אצל בובר אם ידוע לו אודות ד"ר ז. בער אשר החל לערוך את המסורה למען המקראות, שלח להם עד אמצע ספר דברים אך מזה כשנתיים ימים שאין להם ממנו כל ידיעה. כעבור כחודש שבים הם ומבשרים לבובר כי בזכות התערבותו חידש ד"ר בער את הקשר עמם ושלח את המסורה לחמש-מגילות².

לא מצאתי עקבות נוספים המורים על המשך הכנת המקראות גדולות לדפוס. בתקופה זו החלה הדרדרותו של בית-הדפוס לתקופת השפל שבה עזב שפ"ן את

1 כעבור עשרה ימים כותב שפ"ן לבובר: "הצעת' לפני הג' ראם את הצעת אדוני בדבר פי' איוב לה' שמואל ב"ר נסים מסנות, ויאמרו אמנם כי ישיבו המה דבר לאדוני על אודות הדבר הזה, אבל אנכי הרואה כי לא תשיג ידם עתה להדפיסו, כי לע"ע הנם בדוחק גורא ל"ע". יתכן ובימים שבין שני המכתבים דרש בובר כי הפירוש ידפס בפני-עצמו ולא כנספת ל"מקראות גדולות" ועל כך בא המענה כי קצרה ידם. ר"ש בובר נגש מיד בעצמו להר"ל, ובשנת תרמ"ט נדפס הפירוש בברלין בשם 'מעין גנים'.
א1 ב'הצפירה' משנת 1888 גל' 214 הודיע ר' ציון תשובה מטריפולי כי במחנם נמצא תנ"ך כ"י ר' שם-טוב (בעל 'מגדל עוז' על הרמב"ם) ובו ספר התגין. בתגובה לכך הודיע בובר כי בידו העתקה מכה"י הנ"ל שנעשתה עבורו בשנת תר"מ בהשתדלותו של הרב אליהו חזן מטריפולי (מכתבי הרב חזן בענין זה נמצאים בארכיון בובר. במכתביו אלו מחווה דעתו "כי זה הנדפס [פאריז, תרכ"ו] עלה כולו קמשוני וחורולי הטעיות, רבו מספר, וקשה הדבר לברר רק הטעיות אשר עצמו מאד" ולכן מסרו להעתקה מחדש, ובמקומות החסרים והמטושטשים ישרימו ע"פ התנ"ך עצמו שבאותו כ"י, שנכתב בהתאם לס' התגין שבו). כה"י המקורי הוא כ"י ששון 82 (ראה "אהל דוד" עמ' 2) שרכשו במכירה פומבית בלונדון בין השנים 1908-9 (שם עמ' X).

2 העתקה זו היא כ"י 170 4° (מס' 17 אצל יואל). ועתה סרה תמדתו של יואל (שם): "מנין לו [לשפ"ן הסופר] הידיעה הזאת" על זהות מעתיק כה"י והמקור שממנו העתיק. את כה"י של ד"ר בער ניתן גם להשוות לכתובתו שבאוסף שבדרון. אגב, יואל לא דייק בצטטו את שפ"ן, כה"י לא נערך "על פי העתקה שנתן לו ר' יעקב ספיר" לד"ר בער, אלא ההעתקה שקיבל מספיר "היתה לו לעינים בסדר המסרה הזאת".

עבודתו בדפוס וספרים חדשים לא נדפסו (ראה "לתולדות..." פרק כח) — וגראה כי העמל הרב והממושך שהושקע בהכנת המקראות לא הניב פירותיו בדפוס². בחבילת כה"י שלפנינו נמצא כרך הכולל העתקות מכ"י דפוסים ישנים, דוגמא מעמוד אחד או שניים מכל פירוש (בנוסף לכמה עמודים מחומשים ישנים נדפסים, מ'מכלל יופי' קושטנדינה ש"ט, ומ'ספר הזכרון' ליוורנו תר"ה) ואולי נועדו כה"י לעריכת פרוספקט לדוגמא מהמקראות גדולות. לכרך מצורפים שני דפים בכתב ידו של שפ"ן ובהם מפורטים "מפרשים ממקראות קהלת משה [אמשטרדם תפד—תפז]", "כתבי ידות", "מפרשים הנדפסים": "על התורה" "נביאים כתובים" "ל"ב פירושים שנדפסו במקראות דפוס ווארשא".

כה"י הנוכרים ברשימה זו ואינם ברשימתו של יואל, הם: "באור הראב"ע על ת"מ [חמש מגילות] וקצת על דניאל כ"י [בנוסחאות שונות מהנדפס]³ על קלף", ר"פ"י על אסתר ורות מ'ר' מנחם תמר" ששני עמודים מהעתקתו נמצאים בכרך ההעתקות הנ"ל (כה"י בשלימותו — וגם על משלי — נמצא בספריית הבדוליאנה, ראה אצל גריבויר מס' 353).

מנשאות דפוס ראם הגיע גם כ"י שלם של פירוש אנונימי נרחב לספר איוב, העתקה מאותה ללא רמיזה מהו המקור (מס' 45891), ועוד שלשה פריטים הקשורים בפירוש האבן־עזרא: [1] דף מהקדמתו לפירוש התורה שנכתב בספרד במאה יד־טו (4363); [2] תקונים לנוסח הראב"ע שבדפוס "ע"פ כ"י ישן שנכתב בשנת תתק"ג [!] שנמצא ביד הרב דווערסאל", תקונים מענינים וחשובים מפרשת בראשית ועד פרשת כי תצא (85898); [3] "הערות על פירוש משלי המיוחס לר' אברהם אבן עזרא הוציאו לאור שמואל רולס דרייבר באוקספורד... תר"מ" מאת ר' יעקב רייפמן. דרך אגב מוסיף הוא הערה אחדות הפירוש למשלי שנדפס במקראות גדולות על שם הראב"ע, ועוד "דברים המיוחסים להראב"ע בשקר". גם הערות על פירוש רש"י לאסתר, המהוות "דוגמא קטנה מספרי על פ"י ג"ך לרש"י" (85896)⁴.

ש ל ח נ ע ר ו ד

מארבעת חלקי השלחן־ערוך שנדפסו בוויילנא פעמים רבות, הצטיין דפוס ראם בחלק 'יורה דעה' שהדפיסו בשנת תר"מ עם הוספות רבות, והוא משמש מקור לדפוסים הצילום הנעשים עד היום. שאר חלקי השו"ע היו מקובלים יותר אלו שנדפסו בלמברג, ולדפוס ראם לא היתה מהדורה אלטרנטיבית להוצאה זו. בחומר שלפנינו כ"י וספרים רבים ממפרשי השו"ע ובהם סימני עריכה והכנה לדפוס של החלק השני מאורת חיים' וכן חלק 'חושן משפט'. עדות לכך ניתנת גם ברישומי הצנוורה שבהם, מהשנים 1889, 1894, ו־1895 (ראה להלן בפרק 'הצנוורה'). על אחד הדפים

2א ברם שמעתי מ'ר' שמואל אשכנזי, כי בעיניו ראה (בשנת תרצ"ט לערך) חומשים 'מקראות גדולות' עם הוספות, שהגיעו מדפוס ראם בוויילנא לאספן הספרים הירושלמי ר' יוסף הופמן, ושגראה כי זו היא מהדורת ה"מקראות גדולות בחמשים עשרות" הנוכרת ב"רשימת הספרים ומחיריהם של... דפוס ראם בוויילנא", וויילנא תרצ"ז עמ' 16—17. מהדורה זו חזרה ונדפסה ע"י שולוינגר בנג'י. תש"ט, ואנו רואים כי מ"שבע עשרות חדשות" שנוספו שם אין כל חדש מכת"י.

3 הוספה עפ"י מכתב לבובר מ"ב תשרי תרמ"ג.

4 חלק ניכר מהערות אלו נדפסו ב'החוקר' תרנ"א וב'הדרום' תשכ"א—תשכ"ו.

השייכים לחלק או"ת גרשם כי התחלתו נמצאת בכרך ההוספות לאהע"ז, ומוכת כי גם חלק 'אבן העזר' הוכן לדפוס.

מכ"י ירושלים 8¹⁰²⁸ למדים אנו כי בשנת תרמ"ד התעניינו בני ראם ברכישת כתבי יד השייכים לשו"ע, וכה קוראים אנו בהקדמה שצורפה אליו (בפארית, אב תרמ"ד): "אמר הצעיר אליהו בן לא"א הרב אברהם ששון ז"ל איש ארם צובה. שאלו שאלו ממני מעלת הגבירים הרמים, המדפיסים המפורסמים לשבח בכל בית ישראל מעלת האלמנה והאחים מראם [!] ה"ו, בשמעם את שמו הספר הנכבד הזה חי' הגאון הרי"ף [ר' יאשיהו פינטו] ז"ל על ש"ע או"ת כי טמון הגהו עדין בכת"י תחת ידי... למען יוציאווהו לאור עולם, ובכל חפץ לבבי מכרתי אליהם מכירה גמורה למען יובא על מזבח דפוסם המפואר לרצון לפני ה' ויהנו רבים מאור תורתו וחיידושיה...". ניתן לשער את אכזבתו של 'שפ"ן הסופר' בשעה שקיבל את כתה"י ונאלץ להוסיף בתחלתו את המשפט: "בטעות יחסדותו להרי"ף, כי הוא באמת ספר 'ערך לחם' למתריק"ש".¹

ברם באותה שנה עדיין לא חשבו המדפיסים על הדפסת שלחן-ערוך רחב ממדים, ובתכנית ההוצאה לאור של "כל התורה כולה" שנשלחה לר"ש בובר (שבט תרמ"ד) מסתפקים הם בהדפסת "ארבעה שו"ע פתחי תשובה [הקטנים] (כי הגדולים אינם אתנו)" וכנראה לא האמינו שיעלה בידם להו"ל שו"ע עם הוספות שיהיה מסוגל להתמודד בהצלחה עם הוצאות למברג.

אך תוך שנתיים חלה משום מה תפנית בהשקפתם, ופנו אל הציבור במודעה:² "אשר נמצא אתו כתבי יד מפירושים או הגהות לארבעה ס' שולחן ערוך, מגאונים הדורות שעברו, ויחפז כי יראו אור ולא יכוסו בטמון, ידיעו נא תיכף כמותם וערך מחייה; כי הגנו מכינים א"ע [=את עצמנו] בעו"ה להדפסת ארבעה שו"ע הגדולים עם הוספות רבות, ואם יכינו למטרתנו נוספה גם אותם עמקין".

וכן פנו המדפיסים בבקשה ישירה אל בובר (י"ד מג"א תרמ"ו): "בל"ס [=בלי ספק] קרא אדוננו את הקריאה אשר קראנו במכה"ע אל אשר ישנם אתם כתבי יד על ארבעה שו"ע כי ידיעונו נא, יען כי הגנו קרבים להדפסתם בעו"ה. ובל"ס אם ידע אדוננו איוה כ"י הנמצא ראוי לזה, כי לא יחשוך חסדו מהודיענו על אודותיו".

את אי ביצועה של תוכנית ההדפסה נראה שיש לתלות במצבו הירד של בית הדפוס בין השנים תרמ"ח—תרס"ג, מצב שאילץ את שפ"ן הסופר, היחום, העורך והרות היתה בתכניות ההדפסה התדשות — לעזוב את עבודתו בדפוס ראם והתפסקה הדפסתם של ספרים חדשים (ראה "לתולדות..." פרק כח), את"כ באה תקופת פרעות תרס"ה³ ושוב לא נוצרו כנראה תנאים מתאימים לגשת למפעל הדפסה

1 והוא מסוג כתה"י של מהריק"ש שעם הגהות ר"י צמח (ראה מאמרו של הרב י' נסים ב"ספונות", ב, עמ' פט—צה). הספר "ערך לחם", קושטנדינא תע"ח, נמצא בכרך הכתבים שנועדו להדפסה בשו"ע או"ת. לדבריו של ר' אליהו ששון בהקדמתו לכה"י, חיבור זה "נמצא בבית מדרשו של מר"ז הרב הגדול ישועה ששון אב"ד בארם צובה ואחריו היה שמור ביד אדוני אבי [הרב אברהם ששון] ז"ל". ותמוהה א"כ העובדה שבדבריהם של האב ובנו לתולדותיו של ר"י פינטו ולחיבוריו (שב"נבחר מכסף", ארם-צובה תרכ"ט) לא רמזו מאומה על חיבורו זה לשו"ע!

2 המודעה הופיעה ב"הצפירה" בתאריכים: כ"ו תמוז, ר"ח מג"א ו' מג"א תרמ"ו.
3 ראה בפרק "התלמוד הירושלמי" הע' 3. על המשבר בשוק ספרי הקודש משנת תרס"ה

בממדים הדרושים להדפסת שלחן ערוך עם הוספות, מה גם שפעולה זו כרוכה היתה בסכנת ההתמחדות עם דפוסי למברג.

ההוספות שנועדו להדפסה כוללות גם קטעים (והעתקות) מספרים נדפסים, אך עיקר ערכן הוא כמובן באלו מכה"י שלא נתפרסמו עד היום³ ובהם חדושים מגדולי הדורות: ר' אברהם אביש מפרנקפורט, ר' יהונתן אייבשיץ (כארבעים דפים אשר נתלשו מכ"י מס' 26 ברשימתו של יואל), ר' פנחס הורביץ מפרנקפורט (ה'הפלאה'), ר' יעקב מליסא (ה'חיות דעת'), ר' אפרים זלמן מרגליות מבראד ואחיו ר' תיים מרדכי מרגליות, ר' משה סופר ובנו ר' אברהם שמואל בנימין סופר (ה'תתם סופר' וה'כתב סופר'), ר' אליהו סג"ל די־ויאלי מאליסאנדריה, ר' יהודה בכרך מסיני, ר' משה יצחק אביגדור משקלוב ותותנו ר' יהודה ליב די־בוטין ממניסק, ר' גרשון איזראליטין משקלוב, ר' אברהם הלר מדולינא, ר' צבי הירש קלישר, ור' יעקב צבי יאליס ('מלא הרועים').

מאוסף זה זכינו לעוד שני כ"י חשובים שכל אחד מהם ראוי לתשומת לב; האחד הוא חיבור על טור או"ח מר' יצחק אבוהב שהיה ידוע עקב המובאות ממנו בספרו של ר' יוסף קארו ה"בית יוסף", אח"כ נחשב לאבוד, א"מ הברמן (סיני) תשכ"ו עמ' קמט—קנ) דימה שמצא קטעים ממנו, אך דבריו נדחו ע"י ז' פלטק (שם, ותשכ"ז עמ' צג—צד) שגילה גם כי כ"י שלם מחיבור זה נמצא בספריית הסמינר בנ. י.⁴

כה"י שלנו (8°5825) הוא העתקה מאוחרת ונרשם עליו: "מכ"י הנמצא בירושלים תוב"ב", שאולי הוא כה"י הנמצא עתה בנ. י.

"שלחן מלכים" הוא חיבורו של ר' יצחק בראינו מירושלים, ושם ראהו החד"א (ככתוב בספרו שה"ג י 293). בשנת תש"ו תיאר מ' בנידו (ק"ס כב 264—265) את תוכן הספר ועמד על חשיבותו הרבה לחקר מנהגי ירושלים ותולדות הישוב היהודי בא"י — כל זאת לפי עקבות שבספרים אחרים, כי כה"י עצמו "גם לאחר חיפוש ויגיעה מרובה לא עלה בידי לדעת מקום המצאו", ומסיק כי "כתב־יד חשוב זה אם יתגלה, עלול הוא להפיץ אור על תולדות הישוב בירושלים".

והנה חיבור זה, בכתב ידו של המתברר, מונח לפנינו (4°5868)⁵. מן הרישומים שבו נמצאנו למדים כי היה בישיבת כנסת ישראל⁶, ששם כנראה ראהו החד"א שנמנה על תלמידי הישיבה, משם עבר לר' רפאל מיוחס⁷ וממנו לבנו ר' משה יוסף מיוחס⁸.

ואילך, ראה גם בהוצאתו של ש. טשרנוביץ "שוק הספרים העבריים" שנתפרסמה ב"הס־תדרות לשפה ולתרבות העברית בברלין, דר"ח של הועידה לשפה ולתרבות העברית בוינה", ורשה תרע"ז, עמ' 71 ואילך. וראה "הוספה" בסוף המאמר.

3 א יישר חילו של הרב יוסף בוקסבוים שנטל עליו להר"ל את כל כה"י הללו, במסגרת "מכון ירושלים" שבראשותו.

4 מאמר של הברמן חור ונדפס בקובץ "רבי יוסף קארר" (ירושלים, מוסד הרב קוק, תשכ"ט), וראה שם בעמ' ריא תגובתו להערת ז. פלטק.

5 העתקה מכ"י זה, עם הקדמה והסכמות לדפוס מרבני ירושלים, חברון, צפת ומצרים — כולן משנת תנ"א — ניצלה מלודו' בשנת תש"ו, וכיום נמצאת היא ב"מוסד הרב קוק" (כ"י מס' 681. צילום מכה"י במכון לתצלומי כ"י עברים, מס' 25878).

6 ראה מ' בנידו, "ירושלים" ב עמ' ק"ג.

7 ראה תוח"י ג עמ' 85.

8 ראה שם עמ' 183.

השלב הבא היה ר' שניאור זלמן שניאורסון ('שזבנ"י') שכפי הנראה הוא שמכר את כה"י לדפוס ראם בוילגא, אולי בתיווכו של ר"ש בובר.⁹

**

ומארבעת חלקי השלחן-ערוך נותר לבני ראם היורה דעה' בלבד, והנה קמו מתחריהם והעבירו לנחלתם גם את כל עמלם של מדפיסי ראם. אלו זעקו נואשות אל ר"ש בובר בבקשת סיוע, ותיארו במלים נרגשות את העוול שנגרם להם. נעתיק את מכתביהם כלשון דבריהם היוצאים מן הלב ;

(הושענא רבה, תרמ"ח) ... ייעצנו נא בחכמתו איך להתצל מיד עושקינו שבעירו, אשר יעשקונו לעיני השמש, ואין מוחה בידם! המה המדפיסים דשם, הנה זה כבר גולו מאתנו המדפיסים רא"י מדפיס ופעסיל באלאבאן את הס' פתחי תשובה על ארבעה שו"ע אשר קנינו מהמחבר ז"ל בכסף רב לצמיתות, והמה הדפיסום לעינינו ולעיני כל העולם ואנחנו צווחנו ככרוכיאל ולית דמשגח בן, כי המה מצאו משגב ומחסה להם בחוקי הארצות, אשר לפי חוק ארצם מותר להם להדפיס שמה ספר שזכותו שייך לבן ארץ רוסיא. ועתה סתפה פעסיל באלאבאן פשע על פשע ותחל להדפיס יורה דעה הגדול עם כל ההוספות אשר קנינו ואספנו אותן במלוא כספנו, והיא לא ידעה ברשת ותדפיס את כל אלה בשמה. אף תשקר לאמר כי הגם כתיבי יד (בעוד אשר כבר נדפסו ביו"ד שלנו למן שנת תר"מ כמה פעמים). ועבירה גוררת עבירה ... היו"ד הגדול עם ל"ח פירושים שהדפסנוהו והנהו כלו בשטערעאטיפי והשקענו בו ובזכותי ההדפסה של המחברים ויורשיהם הון רב מאד. ועתה תשלח זו את ידה ברכושינו ותחבל את נחלתנו, ושורנו טבות לעינינו! ואלה הזכיות שלנו אשר תגולם מאתנו: א) באור הגר"א ז"ל שהדפסנוהו ע"פ עצם כתב יד של הגר"א ז"ל אשר נעתק והוגה ונתקן ע"י הרה"ג אבא קליינרמאן ז"ל (היא העתיקה בשער היו"ד שהתחילה להדפיסו. .. אבא קליינרמאן "שליט"א" כפי שנדפס בשער היו"ד שלנו בעת שהי' עוד בחיים), בעד הכ"י ההוא, ובעד העתקתו ותקונו והגהתו שלמנו הון רב. וכמה שנים יגע ועמל רא"ק ז"ל בהעתקתו ותקונו עד שהוציאו אל הפועל ... כי בבאור הגר"א שנדפס כבר על היו"ד נפלו שגיאות ושבושים לאלפים עד שנפסל מתורת חבור. ב) את הפתחי תשובה ונחלת צבי (כנ"ל). ג) מטה יהונתן ... שקנינו הכ"י בדמים יקרים. ד) חדושי והגהות רבינו יעקב עמדין ז"ל, ג"כ מכ"ק, ובתוכן גם הגהות בעל חכם צבי ז"ל. ה) הערות רבינו עקיבא ורבינו שלמה איגר ז"ל על הפמ"ג (ג"כ מכ"ק) וכן השגות גם על הס' חוות דעת. ו) גליון מהרש"א ... מכ"ק. ז) חדושי הג"מ משה טייטעלבוים ז"ל ... ג"כ מכ"י. ח) יד אברהם ... מכ"י. ט) נמוקי הגרי"ב ... מכ"י. יוד) צבי לצדיק ... מכ"י. יא) קובץ חדושי גאונים שנתקבץ במצותנו מספרים רבים. יב) חדושי הג"מ בצלאל הכהן ז"ל ... יג) חדושי הג"מ שלמה הכהן שליט"א ... יד) מלואים (מכ"י) למחבר פלאי. כל אלה כתיבי היד קנינו ואספנו וצברנו במלוא כספנו, והרבה הרבה אלפי ר"כ הוצאנו ע"ז, ועשינו את כל היו"ד בשטערעאטיפי, והנה עתה היא אומרת לגולם מידנו. מלבד הרבה ספרים שאמנם כבר נדפסו אבל לא באו בשום יו"ד, ואנחנו היינו הראשונים שאספנום אל היו"ד, והיא תשתמש ותתגדר גם בזה במלאכתנו.

9 במכתבו מער"ח סיון תרל"ט הציע שזבנ"י לבובר כ"י זה תמורת 15 נפוליוני זהב ו-50 עותקים לכשיודפס.

ועתה נשאלה נא עצת חכמת כתה"ר מה לנו לעשות לעשק וחמס כזה, אם עלינו לפנות לרבני ארצו? ולמי מהם נפנה? או אולי ייעצנו אדוננו עצה אחרת? ...

(18.10.87) ... והננו פותחים בשלום, ונכתוב היום אזהרה לה' באלאבאן כי תשוב מדרכה זו, ואל תשלח בעולתה את ידיה. ואם לא תשמע לנו — אף ידענו מראש כי לא תאבה לשמוע — אז נעשה כל אשר נוכל, ונקוה כי יפלטנו ה' מחמסה, ומעושק יצילנו.

ונשאלה נא את חכמתו אם לא תכון דרך זו: לתת את זכותי ההדפסה אשר לנו לאחד מילידי ארצו, ואז אולי יוכל האיש ההוא לעכב עליה גם ע"פ חוקי ממשלתו, כי יהי לו משפט הזכיות, כמשפט זכותי ההדפסה של מחברי הארץ ההיא, אם לא יאמרו בחר הנוכה אזלינו, והוא הא בר אוסטרחה הוא? ...

(י"ד מ"ח תרמ"ח) ... מפעסיל באלאבאן לא זכינו לתשובה, ואנחנו לא נדע מה נעשה לה. אין כחינו אלא בכח הרבנים דמדינתנו, אשר המה יצעקו עמנו חמס על העול הגדול הזה, אבל התשמע להרבנים דמדינתנו? ומה כחם? הלא גם שם חרם לא יוכלו להזכיר ולא ישמע על פיהם (לפי חוקי מדינתנו), ומבלי נשק הזה לא ינוצחו עושי עול כאלה, אשר בארצם לא הסכימו ליחת מפני גערה ריקנית לבדה. ורבני ארצו לא נדע, ולא ידעונו, ובל"ס [=ובלי ספק] לא ישמעו לנו להכריז איסור או חרם על ההדפסה הזאת. וכתבנו לשנים מסוחרי ספרינו בארצו אולי יוכלו המה להרעיל לנו בזה ע"י הרבנים דשם, וטרם קבלנו תשובתם. והננו במבוכה לע"ע, ונשא עינינו לעצת אהובנו, אולי יואל אדוננו לקרוא אותה לפניו ולהזכירה עותתה! ומפני שמו וכבודו הגדול בוודאי תנחת ותכנע ...

(כ"ו מ"ח תרמ"ח) ... והנה נראה כי אשת עול הלזו לא תפלוט חיל בלעה, בלתי אם נוציא בלעה מפיה בעל כרחיה. וננסה נא לעשות את אשר נוכל בזה, ונקווה כי לא יתרוך רמי' צידו. ...

אך לא עמדה להם לבני ראם כל עצתם ותבונתם, ובשנת תרמ"ח נדפס בדפוסה של העגידה ה' פעסיל באלאבאן חלק 'יורה דעה' אשר כל ההוספות של הוצאת ראם באו בו על קרבם וכרעיהם, ולא נודע הדבר, כי הכותרת להן היא: "ואלה ההוספות החדשות אשר הוספנו ביורה דעה הזה על כל שלפניו".

ת פ ל ה

בשטח זה הגיעו מבית הדפוס חמישה פריטים, שהתשוב בניניהם הוא, ללא ספק, "ספר תפלה ורנה", ביאורים על התפלה והפיוטים מאת ר' יעקב רייפמן (8°5894) ¹. בכ"י זה כמה הגהות מר' אריה ליב גורדון ויתכן שנסתייע בו לעריכת פירוש 'עיון תפלה' שבסדור 'אוצר התפלות' שהדפיסו בני ראם בשנת תרע"ה. מאותו א"ל גורדון הגיע לאוסף שבדרון "הפרק האחרון למבוא סדורי" [אוצר התפלות] והוא הפרק הששי הדין "באיזה מבטא מתפללין, אם במבטא האשכנזים או הספרדים או התימנים?". בכה"י נמצאים סימני מחיקה ועריכה מידי שפ"ן הסופר, אך בסופו של דבר לא נדפס הפרק משום מה ².

1 ראה את דברי המחבר ב"אוצר טוב" לשנת 1885 עמ' 20.

2 תדמר (באנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובניו) וקרסל (בלכסיקון הספרות העברית) רושמים את תאריך עלייתו ארצה של אל"ג בשנת תרע"א, אך בפרק זה כותב הוא

בשנת תרע"ד פרסם ר' בנימין דוב סופר "מודעא רבה לאורייתא" ב'המודיע' השבועי (פאלטאווא, כ"א חשון תרע"ד): "לפני איזה שנים בקרתי את... מהר"ר שלום אלעזר אייגר ז"ל במינסק ואמר לי כי ה' תח"י סידור התפלה "דרך החיים" להגאון מליסא וצ"ל וסביב על הגליון הגהות והוספות רבות בכתב יד מזקיני רבינו עקיבא אייגר מפוזנא זי"ע, ומסרו לאיש אחד מווארשא על הבטחתו להדפיסו עם ההגהות וההוספות. ומאז ועד עתה לא ראה את האיש ואת שיתו. ואחר כי אגודת משפחת אייגר בברלין מוכנת לקנות הסידור בכסף מלא למען הוציאו לאור... הגני לבקש... להשתדל בכל עוז שלא ימנע הטוב הצפון מבעליו למען נזכה לזכות הרבים בחודשים...". מודעה זו נשלחה אל הרב בלייכרדה לברלין, ובמכתבו המצורף כותב רב"ד סופר: "קבלתי מאת הרב הגאון ר' משה מישל שמואל שפירא ג"י האבדק"ק ראגאווא אשר הכתב יד הגהות על סדור דרך חיים נמצא תח"י המדפיסים ראם בוילנא"³.

איני יודע אם נכונה שמועה זו אם לא, אך לפנינו נמצאת ההעתקה שהעתיק ר' יהושע השיל ליון מהגהות ר' עקיבא איגר על סידור 'דרך החיים' (עם הוספות מהמעתיק, והעתקת מכתבו של ר' אברהם איגר אל רי"ה לזין), וממנה הדפיסו בסדור 'אוצר התפלות'.

ושני פריטים נוספים: ביאור אנונימי נאה על הפיוט 'אקדמות', וכן רישומים בכ"י של שפ"ן הסופר המהווים עריכה של הספר "מצות משה... קיצור ספר חרדים" והתאמתו לסידור התפלה, ולפי הרשום עליו חשבו לשלבו "לסי[דור] ע"ט [=עברי-טייטש] או לקמ"ס [=לקרבן-מנחת סידור]". שני דברים אלו נראה שלא נדפסו.

הסידור 'אוצר התפלות' שנדפס, כאמור, בשנת תרע"ה, היה מוכן להדפסה כבר בשנת תרס"ה. על כך למדים אנו ממכתבם של המדפיסים אל ר"ש בובר (ח"י טבת תרס"ה), בשעה שלא ידעו את מהותו של 'סידור רש"י' ושיערו כי יוכלו לעטר בו את סידורם: "...את סדורו של רש"י (אם הוא על סדר התפלה) נוכל ונאבה מאד להדפיסו תיכף עם "הסדור" אשר קרבנו עתה להו"ל בעז"ה, אשר נקוה כי יהיה לגאון ולתפארת לספרותנו. כי גלוו עליו הוראות המקורים לכל תפלה ולכל שירה ושבחה שנקבצו ובאו בסדורי התפלה; גם באוריהם כלם, ע"פ פירושי גאוני קדמאי ובתראי; גם שנויי הנוסחאות שבכולם — כל אלה חוברו ע"י חכמים גדולים. וכבושם הזה לא בא עוד בספרותנו. ונדמה אשר לסידור תפלה כזה נאה ויאה מאד לעטרו בעטרת פרש"י ז"ל, והיה כתפות זהב במשכיות כסף. אם תסכים דעת חכמתו לזה או יואל נא לזכותנו בהדפסתו וישלחתו נא תיכף אלינו, ונקום ונעשה מלאכתו בעז"ה, וזכות הרבים יתלה בו".

שנת תרס"ה לא היתה כנראה שנת הכושר להוצאת הסידור⁴, ורק בשנת תרע"ג החלה הדפסתו המעשית. כשיצאה שמועה זו לרחוב היהודים עשתה כנראה רושם רב, ופרופ' ברליגר נזדרז לכתוב אל המדפיסים (15.8.13): "...אחרי שאני הוצאתי לאור שני חלקים 'ראנדבעמערקונגען צו דען געבעטענ' ועתה אנכי מוכן להוסיף

עצמו: וכשבאתי בשנת תרנ"ה לאה"ק. עוד על אל"ג נמצא במכתבו של שפ"ן הסופר אל יל"ג, מיום 8.5.86 (ארכיון יל"ג, 4761).

3 המכתב והעתון נמצאים בארכיונו של הרב בלייכרדה, 41228. (מודעה זו חזרה ונדפסה ב'המודיע' כ"ז חשון ו"ג כסלו באותה שנה).

4 ראה לעיל בפרק "שלחן ערוך" הע' 3.

עוד חלק שלישי (גם נימוקים למתווך וכו') אך הכל בל"א [=בלשון אשכנז] אנכי נכסף מאוד לראות מה שהדפסתם מסידור של גארדאן ז"ל ומבעל הענפים על כן בקשתי לשלוח לי הגליונים אשר כבר נדפסים וגם את"כ גליון אחר גליון כאשר הוא נגמר בדפוס".

זוהר

בשנת תרנ"ג שלח הרב אריה לייב ליפקין מקרוטינגא אל המדפיסים בני ראם קונטרס קטן בשם "סדר מאמרי רעיא מהימנא שבוזוהר" שבו משתור הוא את הסדר המקורי של ה"רעיא מהימנא" קודם שהמדפיסים סידרוהו לפי סדר פרשיות התורה. לפי מכתבו המצורף נטו המדפיסים להדפיס קונטרס זה בסוף הזוהר שבהוצאתם. למעשה לא הדפיסוהו, וכיום נראה שאין כבר תועלת בעבודתו זו, מאחר ובידינו כ"י רבים של הרעיא־מהימנא שקודם הדפוס. לקונטרס מצורף דף ובו "מענה ותירוץ על איזה קושיות שהקשו האחרונים על ספר הזוהר" וביניהם תירוץ מבן דודו של המחבר — רבי ישראל מסלנט (5895 8°).

הוספות לפרק "התלמוד הירושלמי"

בפרק הקודם של מאמרי (בעמ' 188—189) סיפרתי על ההתכתבות בין ר' שלמה בובר לבין המדפיסים בדרישה אחר הגהות בעל ה"שיטה מקובצת" לירושלמי. להתכתבות זו קדמה חליפת מכתבים בין בובר ליעקב בן־יעקב, הניתנת עתה בזה. מכתבי בובר נדפסו בספר "מחקרים לזכרון ר' עמרם קאהוט ז"ל", נ.י. תרצ"ו, עמ' 533. מכתבו של בן־יעקב נמצא בארכיון שלמה בובר (ירושלים, 1222 4°).

א

לבוב, כ"ח שבט תרל"ח.

לכבוד ידידי החכם השלם המשכיל והנבון

מוה"ר יעקב בן־יעקב נ"י

... [ב"אוצר הספרים"] אות ה' סי' 171 הבאת "הגהות על ירושלמי" להר' בצלאל אשכנזי כ"י בירושלים וזה מקרוב יצאו משם ועברו על ידינו למדפיסי זיטאמיר. והנה והגהות לא נדפסו בזיטאמיר אצל הירושלמי אשר יצא שם לאור, לכן יהיה נא טובו וחסדו לכתוב לשם אם נמצאו ההגהות והן. ואם יש להשיגם, או לעשות מהם העתקה יאבה לחקור על זה.

... שלמה באבער

ב

ווילנא י"א אדר א' תרל"ח.

לכבוד ידידי הרב החכם השלם וחוקר נפלא כה"ר

מוהר"ר שלמה באבער נ"י

... הגהות ירושלמי להר' בצלאל אשכנזי אמנם היו ת"י אבי ז"ל עם עוד ישנות וחדשות שתשב להוציאן לאור סביב הירושלמי ואחרי גלגולי סבות באו ליד מדפיסי זיטאמיר ולא הדפיסו מטעם לא נדע שחרו, ועודן אצורות בידיהם עד היום, כאשר

ספר לי כהיום הרב הר' העשיל לעווין מוואלאזין (בעהמ"ח עליות אליהו, ועוד) אשר היה אז ג"כ משותף בענין הזה. דפוס שלהם בויטאמיר בטל כנודע, ומושבם כעת בסלאוויטא, ויען לא נודע לי אדרעססע שלהם, למורת רוח חפצי למלאות שאלת רומע"ל, חדלתי מכתוב אליהם ובתקותי כי רומע"ל ימצא דרך קרוב לבוא בדברים עמהם ע"ז.

והנה אגב אורחא הגיד לי ידידי ר' העשיל הנ"ל כי נמצאו אתו הגהות הגר"א ווילנא על ירושלמי (ועיי' בעליות אליהו (ווילנא 1856) דף נ"ב) ...
... יעקב בן-יעקב

ג

לבוב, יום ד' ניסן תרל"ח.
... תודה לו על טיבו! [!] להודיע לי אודות הגהות הירושלמי לה"ר בצלאל אשכנזי ז"ל. ובקשתי מידידי אחד אשר יערוך מכתב אל מדפיסי סלאוויטא. כאשר כתב רו"מ נמצא ע"י הרב הג' מוהר"ר העשיל לעווין הגהות הגר"א על הירושלמי. לפלא בעיני מדוע לא י[ו]ציאם לאור עולם. יאבה לחקור כמה באגען מתזיקים.
... שלמה באבער

(לפרק הנ"ל עמ' 189 הע' 3 ולפרק "שלחן ערוך" הע' 3) : בין הגהות להדפסה מצאתי בארכיון ר' שלמה בובר מכתב מרח"ד פרידברג (פרקנפורט ע"מ, 15.2.1906) ובו כותב: "אדוני! לבית מסחר הספרים בכלל הירחים האחרונים ימי עמל ותלאה הם, דרכי המסחר אבלות, הקונים הרבים שהיו לנו במדינת רוסיה הגדולה נתדלדלו, ורבה ככלם נפוזו לכל פנה ועבר, ומי יקנה הספרים העברים?"